

ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ ДИАЛОГ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қуаныш Айдана

магистрант

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Қазақстан

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17932856>

Аннотация. В статье рассматриваются стилистические особенности диалогической речи в казахских народных сказках. Автор анализирует структуру диалогов, их функциональную нагрузку и роль в раскрытии характера персонажей, развитии сюжета и формировании художественного стиля произведения. Особое внимание уделяется лексико-грамматическим и интонационным средствам, придающим речи героев эмоциональную выразительность и национальный колорит. На основе сравнительно-стилистического анализа выявлены особенности построения диалога в сказках как важного элемента устного народного творчества и художественной коммуникации.

Ключевые слова: казахские народные сказки, диалог, структура речи, стилистика, художественная выразительность, персонаж, фольклор.

Abstract. The article explores the stylistic features of dialogue structures in Kazakh folk tales. The author analyzes the composition of dialogues, their functional significance, and their role in character development, plot progression, and the creation of the artistic style of the narrative. Special attention is given to the lexical, grammatical, and intonational means that provide emotional expressiveness and national coloring to the characters' speech. Through a comparative and stylistic analysis, the study identifies the distinctive features of dialogue construction in folk tales as an essential component of oral tradition and artistic communication.

Keywords: Kazakh folk tales, dialogue, speech structure, stylistics, artistic expression, character, folklore.

Көркем шығармада диалог сюжет құрамдас бөлігі ретінде маңызды қызмет атқарады. Ең алдымен, диалог оқиғаны алға жылжытудың құралы болып табылады: кейіпкерлердің сөйлесуі арқылы жаңа ақпарат беріледі, шиеленіс туындайды немесе шешімін табады. Ертегі сияқты оқиғаға құрылған жанрларда кейіпкерлердің әрбір қимылы мен сөзі сюжеттің дамуына ықпал етеді. Мысалы, көп ертегілерде бас кейіпкер жолға шығып, түрлі жанды-жансыз кейіпкерлерге жолығады; сол тұста араларындағы сұрақ-жауап түріндегі диалогтар келесі оқиғаның басталуына себепші болады.

Диалогтың тағы бір басты қызметі – кейіпкер бейнесін жасау. Диалог – адам образын ашудың қуатты құралы [Қасқабасов С., 1984, 25]. Кейіпкерлердің өзара сөзі арқылы оқырман олардың мінез-құлқын, әлеуметтік орнын, қарым-қатынас сипатын аңғарады. Диалог жоқ жерде кейіпкердің болмысын автор көбіне суреттеу, монолог арқылы жеткізуге мәжбүр болады, ал диалог кейіпкерді «іс үстінде», тікелей әрекет барысында көрсетуге мүмкіндік береді.

Мысалы, батырлық ертегілерде жау мен батырдың бетпе-бет келуі көбіне диалог арқылы беріліп, сол сәтте олардың характерлері айқын көрінеді: батырдың қайтпайтын қайсарлығы мен дұшпанның қулығы немесе қорқақтығы сөз арқылы ашылады.

Әдебиет теориясында диалогтың типологиялық және стилистикалық қырлары зерттелген. Зерттеушілердің пікірінше, көркем диалогтың тілдік құрылымы бір жағынан типтендіру (кейіпкердің типтік бейнесін көрсету) қызметін, екінші жағынан маңызды стильдік қызмет атқарады. Яғни, әр кейіпкердің сөзі оның әлеуметтік тегі мен мінезіне сай таңбаланып, сонымен қатар шығармаға тән жалпы стильді өрнектеп тұрады. Бұл әсіресе қазақ ертегілерінде анық байқалады: диалогтар кейде мақал-мәтел, ұйқас, қалыптасқан формулалар түрінде келіп, ертегіге тән ерекше әуезді стильді қалыптастырады.

Диалог тыңдаушының назарын ұстап тұрудың және шығарманың экспрессиялық қуатын арттырудың құралы ретінде де қызмет етеді. Монологтық баяндаудан гөрі диалогтық өңгіме тыңдауға жеңіл, әрі қызықты болатыны белгілі. Халық ертегілерінде шешендік сөз үлгілеріне жақын шағын диалогтар жиі кездеседі. Бұл диалогтар әрі оқиғаны жылдам ілгерілетеді, әрі тыңдаушыға эстетикалық ләззат береді. Мысалы, кейбір ертегілер афористік диалогтармен аяқталады немесе түйінді ой кейіпкердің сөзі ретінде беріледі. Диалог шығарманың идеялық-мазмұнын айқындауда да үлкен рөл атқарады – кейде ең маңызды идея кейіпкердің аузымен қысқа жауап, қанатты сөз немесе шешендік нақыл түрінде айтылып, ертегінің негізгі түйінін жеткізеді.

Қорыта айтқанда, ертегі құрылымында диалог оқиғаны өрбіту, драматизм енгізу, тыңдарманды еліту, кейіпкерді бейнелеу сияқты көп қырлы қызмет атқарады. Диалогсыз ертегіні көзге елестету қиын: ол болмаса, ертегі қаһарманның бастан кешкендерін жай баяндаған біртекті прозалық мәтінге айналар еді. Ал диалог енгізу арқылы ертегі тілі жанданып, әр кейіпкер «дауысқа» ие болады, нәтижесінде шығарманың көпдауыстылығы (полифониясы) пайда болып, эстетикалық әсері күшейеді. Диалог – ертегі композициясының дінгектерінің бірі, ол арқылы халықтық дүниетаным мен мораль, кейіпкер болмысы мен оқиға арқауы көрініс табады.

Халық ертегілерінде әртүрлі кейіпкерлердің сөз саптауы, сөйлеу мәнері олардың бейнесіне сай бөлекше болып келеді. Яғни, кейіпкердің тілдік стилі – оның характерінің айнасы. Мысалы, жағымды кейіпкерлер көбіне сыпайы, әдепті, байсалды сөйлесе, жағымсыз кейіпкерлердің тілінен дөрекілік, менмендік байқалады. Ертегілерде хан, бай, жалмауыз сияқты үстем немесе

зұлым бейнелердің сөзі бұйрық райға, зілді әмірге толы болып келеді. Мысал үшін, С.Мұқановтың «Ботагөз» романындағы Итбай болыстың диалогтары оның менмен, қатал мінезін танытады: ол қара шаруамен сөйлескенде «Сөйле!», «Оны қайтесің?» деп зеки сөйлеп, сұрақтарды қысқа қайырады; сондай-ақ «маңыма жоламаңдар» деген секілді өктем бұйрықтар қолданады [Сұлтанғалиева Р., 2012, 15]. Сол арқылы Итбайдың кекірейген, өзімшіл тұлғасы көзге елестейді. Ертегіде де дәл солай: хан образын ашу үшін оның қарашамен сөйлесу мәнерін көрсетеді – мысалы, хан кедейге көбіне «сен» деп менменсі сөйлейді, атымын атамай «әй, мұжық» іспетті кемсіте тіл қатады, ал кедей оған «тақсыр» деп құрметпен жауап береді. Мұндай диалог арқылы екі кейіпкердің әлеуметтік орны мен мінез дараланады.

Кейіпкердің жасына, әлеуметтік дәрежесіне, түр-тұлғасына қарай тілдік ерекшеліктері де әртүрлі. Мәселен, қазақ ертегілеріндегі аң-құстар мен жануарлардың образы көбіне адам кейіпкерлер үлгісінде жасалса да, олардың сөзіне белгілі бір тән сипат беріледі: қу түлкі мәселені айналдырып, жылмаңдай сөйлесе, арыстан қысқа да паң сөйлейді, қасқыр өктем үн қатады, ал қоян сияқты аңқау кейіпкерлернің тілі аңғал, кейде қайталауға толы болады. Яғни, әр жануар образы халық санасында қалыптасқан мінез-қылығы бойынша сөйлейді (түлкінің қулығы, қоянның қорқақтығы, жолбарыстың айбаты т.б. сөйлеу мәнерінде көрініс табады).

Сонымен бірге ертегіде кейіпкерлердің сөзі халықтың сөйлеу мәдениетіне, этикетіне сай беріледі. Жасы үлкен кейіпкерді кішісі әрқашан құрметтеп сөйлейді: мысалы, ертегілерде «ата», «әже», «ақсақал» деп сыпайылық танытып, сіз деп тіл қату жиі кездеседі. Ал жағымсыз кейіпкер әдеп сақтамай, наразылықпен «ей» деп бастауы немесе дөрекі сөз айтуы мүмкін. Мысалы, Алдар көсе туралы хикаяттарда сараң бай мен Алдардың диалогында байдың сөзі менмен, тоқ, асаулыққа толы болса, Алдардың сөзі әзіл-қалжыңға, қулыққа және бейнелі тілге құрылады. Сол арқылы сараң байдың асыра тойымсыздығы мен Алдардың айлакер тапқырлығы диалог арқылы айқын көрінеді.

Ертегілерде қуаныш, ашу, үрей, өкініш сынды сезімдер көбінесе диалогта айшықталады. Кейіпкерлер қуанышын білдіргенде шаттыққа толы сөздер айтса («Алақай, тілегім орындалды!» деген сияқты), ашуланғанда қарғыс немесе зілді сөздер қолданады. Мысалы, Шерхан Мұртазаның әңгімелеріндегі кейуананың аузынан шығатын «қараң қалғыр», «жер жастанып жата қалғыр» секілді қарғыс сөздер халық тілінің бай бейнелі айшықтарын көрсетсе, дәл сол сияқты халық ертегілерінде Жезтырнақ кемпір не мыстан кемпірдің ашуланғанда

«атқыр, соққыр» тәрізді қарғыс мәнді одағай, фразеологизмдерді қарша боратуы – оның қаһарлы кейпін күшейтіп көрсетудің тәсілі.

Зерттеуші П.Әдіева және әріптестері фольклорлық диалогтардың экспрессивтік қызметін атай отырып, диалогта жиі көрінетін элементтерді санамалайды: ақыл айтатын сөздер, қорқытатын сөздер, үркітетін (қорқыныш) сөздер, өкіндіретін (қайғы) сөздер, тәрбиелік-мағыналы сөздер, қоштасу сөздері – бұлардың барлығы кейіпкерлердің сезімдерін білдіру үшін диалог формасында беріледі деп көрсетеді [Adiyeva P., 2014, 79]. Шынында да, қазақ ертегілерінде жиі кездесетін диалогтық ситуациялар – кеңес беру (ақылды қарияның батырға жол сілтеуі), қорқыту, сес көрсету (дәудің не ханның бас кейіпкерді не халықты қорқытуы), жалыну, өтіну (кейіпкердің мейірім сұрауы), налу, өкіну (бір кейіпкердің басына түскен ауыртпалыққа қатысты мұңын айтуы) және нақыл айту, өсиет сөз айту (жас кейіпкерге тәжірибелі кейіпкердің өнеге беруі). Осындай түрлі мақсаттағы сөздер диалог түрінде келгенде, оқырманға (тыңдаушыға) әсерлі болады әрі есте қалады.

Ертегі кейіпкерлерінің тілінде *халықтық қарапайым сөйлеу тілі* кеңінен қолданылады. Яғни, диалогтар кітаби емес, ауызекі стильде беріледі: қысқа сөйлемдер, ауыспалы мағынадағы тұрақты тіркестер, тұрмыстық атаулар т.б. Бұл ертегінің халықтығының бір көрінісі. Мысалы, «Жақсылық пен Жамандық» ертегісінде Жақсылықтың Жамандыққа айтқан ақылы өте қарапайым, өмірлік нақышта беріледі: «*Пәлен төбеде бір үй бар. Сен қазір соған жет. Оның ішінде асулы бір қазан ет бар...*» деп бастап, әрі қарай не істеу керектігін жай тілмен түсіндіреді [Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б., 2024, 12]. Бұл кеңестерді кез келген тыңдаушы түсініп, елестете алады. Жақсылықтың сөзінде халықтық ауызекі сөйлеудің интонациясы, синтаксисі бар: бірнеше етістік қатар келіп, бұйрық-насихат түрінде айтылады (бар – жет – батыр – тыңда – істесең – боласың). Мұндай фонетикалық үндестік пен ырғақтылық диалогқа ерекше әуез қосып, тыңдаушының құлағына жағымды етеді.

Сөйтіп, ертегі кейіпкерлерінің тілдік ерекшеліктері олардың типтік болмысын танытады: сөз мәнері арқылы ақылды – аңғалдан, мейірімді – қатыгезден, ақиқатшыл – екіжүздіден бөлектеніп, көрерменге (тыңдаушыға) танылып отырады. Халық ертегілеріндегі диалогтарда кейіпкерлердің жасына, әлеуметтік орнына, мінез-құлқына сай лексика-грамматикалық және стильдік айырмашылықтар қатаң сақталатынын байқаймыз. Бұл – фольклорлық дәстүрдің маңызды қыры, себебі ауызша шығармаларда сөз бейнені өзі жасап шығарады. «Диалог адамдар арасында өмірде кездесетін сан қилы қарым-қатынасты бейнелеп, кейіпкерлер репликалары арқылы бір-біріне әсер етіп,

адам мінезінің нанымды ашылуына көмектеседі» деп Х.Кәрімов дәл сипаттаған. Ертегінің әрбір кейіпкері өз сөзі, сөйлеу мәнері арқылы есте қалады және бүкіл ертегінің ұлттық колоритін қалыптастырады.

Халық ертегілері – тек көңіл көтеру үшін айтылатын қиялғажайып хикаялар емес, оларда әрдайым терең тәрбиелік, моральдық астар жатыр. Ертегі диалогтары осы тәрбиелік мағынаны тыңдаушыға жеткізудің маңызды құралы саналады. Кейіпкерлердің аузына салынған сөз арқылы халық өз көзқарасын, өмірлік ұстанымын білдіріп отырған. Әсіресе ақылды қариялар мен данагөй кейіпкерлердің сөздері жас тыңдаушыға арналған өсиет-нақылға айналады. Мысалы, көптеген ертегілерде басты кейіпкерге жолсерік немесе көмекші болатын қарт адам кездеседі; ол жас батырға ақ жол тілеп, ақылын айтады: *«Адал болсаң – жеңесің, арам болсаң – жер жейсің»* деген сияқты бір-екі ауыз сөзбен әділдік пен адалдықты ұстануға шақырады. Мұндай диалогтар жас тыңдарманның жадында қалып, халықтың этикалық нормаларын сіңіреді.

Ертегі финалдарында немесе кульминациялық сәттерінде кейіпкерлердің диалогы арқылы мораль тікелей жеткізіледі. Көптеген тұрмыс-салт ертегілерінде финалдық диалог тәрбиелік қорытынды жасайды. Қазақ ертегілерінде ешқашан жамандық жасаған кейіпкер мұратына жетпейді – қай халықтың ертегісін алсақ та, бұл ортақ заңдылық. Мысалы, жоғарыда аталған *«Жақсылық пен Жамандық»* ертегісін алайық. Ертегі барысында Жамандық өз жолдасына опасыздық жасап, соңында өзі қиындыққа душар болады. Әбден қиналған ол Жақсылыққа келіп, кешірім сұрап, көмек өтінеді: *«Жақсылықжан, мен саған жамандық қыламын деп, мұндай күйге ұшырадым. Енді сен мені адам қыл. Сен мына мал-мүліктеріңді қай жақтан таптың?»* – деп жалынады [Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б., 2024, 14]. Бұл диалог Жамандықтың сөз жүзінде қателігін мойындап тұрғанын көрсетеді. Жақсылық оған жол сілтеп, не істеу керектігін үйретеді (жоғарыда талданған кеңестер). Алайда оқиға соңында Жамандық өз ашқарақтығының құрбаны болып, арыстан мен қасқырға жем болады. Ертегі түйіні диалогсыз, баяндау түрінде берілсе де, оның астарында белгілі халық даналығы жатыр: *«Жақсылық қылсаң – өзіңе, жамандық қылсаң – өзіңе»* деген тәмсіл ертегі оқиғасы арқылы дәлелденеді. Осы ертегіде Жақсылық пен Жамандықтың диалогтары арқылы да моральдік қарсыастық айқын көрінеді: Жамандық жалған көңіл танытып, Жақсылыққа жылы сөз айтқан болады («Жақсылықжан» деп бастайды), ал ішкі ниеті өзгермейді. Оның екіжүзділігі сөзінен сезіліп тұрады. Ақыры жаман ниет пен алдаудың соңы өзіне қайтып, зұлым кейіпкер жазасын алады. Халық

ертегілеріндегі тұрақты идея да осы – адалдық пен зұлымдықтың бітіспес күресі, әрине жеңіс қашан да адал жақта болады.

Қазақ ертегілеріндегі диалогтар тек мазмұндық тұрғыдан емес, тілдік-стильдік тұрғыдан да ерекше. Халық жүздеген жылдар бойы айтып келген ертегі мәтіндері өңделіп, ұшталып, көркем сөздің озық үлгілеріне айналғаны белгілі. Ертегі диалогтары да сол сияқты шайылып, екшеліп, әсерлі стилистикалық тәсілдермен толыға түскен. Диалогтардың сөздік құрылымында *қарама-қарсылық, қайталау, тұрақты тіркестер, бейнелі сөздер мен фразеологизмдер* кең қолданылған.

Қарама-қарсы қою (контраст) – ертегі стилінің негізгі тәсілдерінің бірі. Жақсылық пен Жамандықты, ақ пен қараны салыстыра суреттеу үшін көбіне кейіпкерлердің диалогтары пайдаланылған. Мысалы, жоғарыда талданған Жақсылық пен Жамандық арасындағы диалогтар – классикалық қарама-қарсылыққа құрылған. Екі кейіпкердің болмысы сөзі арқылы ақ пен қарадай айқын бөлінеді: Жақсылық сабырлы, мейірімді сөйлесе, Жамандық тілемсектеніп жалбақтайды, бірақ ішкі арам пиғылы сақталады. Диалог барысында-ақ тындаушы бұл екеуінің бір-біріне қарама-қарсы тұлғалар екенін түсінеді. Сол сияқты көптеген ертегілерде ақылды кейіпкер мен ақымақ кейіпкердің диалогы күлкілі түрде беріледі: ақымақтың орынсыз сөздері мен ақылдының әр сөзге берген тосын, тапқыр жауаптары контраст тудырып, ертегіні қызықты етеді. Мәселен, *Алдар көсе мен байдың* әңгімесінде бай әр сөзінде өз байлығын, тоқтық психологиясын білдіріп отырады, ал Алдар оған қарсы әр сөзіне тиіп-қашты мысқылмен жауап қайтарып, ақыры байды ұятқа қалдырады. Мұнда диалогтағы репликалар қарама-қарсы пафоста болғандықтан, стильдік қабылдау әсері күшейеді. Сол секілді көптеген ертегілерде қаһарман мен қара ниет дұшпанның диалогтары олардың арасындағы бітіспес тартысты көрсетеді: жау кейіпкердің сөзі зұлымдығын әйгілесе, бас кейіпкердің жауабынан әділдік, батылдық аңғарылады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде Ер Төстік пен Желаяқ, Таусоғар сынды достары алып дәумен сөйлескенде дәудің әрбір сөзі менмендік, өз күшіне шектен тыс сенгендікпен шығады, ал Ер Төстіктің жауаптары байыпты, қысқа да нұсқа болып, асып-таспайтын қажырлы мінезін танытады. Диалог арқылы жақсылық пен жамандықтың, өркөкірек пен қарапайымның қарама-қарсы бейнелері осылай ашылады.

Қайталау (повтор) – ертегі стилінің ажырамас бөлігі. Ертегілерде белгілі бір оқиға желісі үш рет қайталанатыны, не кейіпкердің бір сөзді бірнеше рет айтатыны мәлім. Бұл тәсіл диалогтарда да кеңінен көрініс табады. Қайталаумен

берілетін диалогтар ертегіні есуде жеңіл, көркемдік жағынан өрнекті етеді. Мысалы, «Қотыр торғай» ертегісінде торғай әрбір кездескен жануарға басынан кешкен оқиғаны қайталап айтады десек, сол диалогтар тізбегі бала тыңдаушының қызығушылығын тудырып, ертегіге ерекше ырғақ береді. Қазақ ертегілерінің шағын түрлерінде (жануарлар туралы ертегі, сақина іздеу, т.б.) диалогтар өте маңызды орын алады және кейбір эпизодтар сөзбе-сөз қайталанатын [Мәмет С., 2018, 28]. Мұның стилистикалық қызметі – фольклорлық дәстүрлі формуланы сақтау және кішкентай тыңдаушылардың зейінін тұрақтандыру. Қайталаулар әсіресе балаларға арналған ертегілерде пайдалы: бала бір диалогты естіп, келесісінде соны қайталанғанын сезгенде іштей қуанып, ертегінің өрбуін оңай болжап отырады.

Диалогтардағы қайталым кейде қатал ырғақ, ұйқас түрінде келеді. Мысалы, кейіпкердің жауға айтқан зілді сөздері бір құрылымда қайталануы мүмкін: «Келсең – келдің, алсаң – алдың, алмайтын болсаң – ат!» деген сияқты (ойдан қосылған үлгі). Немесе кейіпкердің үш ұлына айтқан өсиеті үш қайтара ұқсас сөйлемдермен берілетіні бар. Айталық, бір ертегіде әке ұлдарына кезекпен қарап: «Бірің – көзім, бірің – өзім, бірің – тезім» деп әрқайсысына теңеу айтса, келесі бір ертегіде Ананың балаға қарғысы да үш рет қайталанып күшейе түседі: «Өй, арқасы қатқан арсыз, ой, беті қайтпас безбүйрек, әй, тас жүрек...» деп. Осындай риторикалық қайталаулар диалогқа шешендік өнердің әсерін дарытып, тыңдаушының эмоционалдық реакциясын күшейтеді.

Тұрақты тіркестер мен бейнелі сөздер – ертегі диалогының маңызды құрамдас бөлігі. Ертегілер ғасырлар бойы халқымыздың мақал-мәтел, фразеологизм қорымен байытылып отырған. Сондықтан кейіпкердің аузына өтімді сөз салу үшін халық дайын тұрған мақал не тұрақты тіркесті пайдаланады. Мысалы, «Алтын сақа» ертегісінде қойшы бала жоғалған сақасын іздеп жүріп, әр кездескен жануарға: «Таң атпай тұрып, түлкі алады, түлкі алмай тұрып, тазы алады... сақамды көрдіңдер ме?» деп сұрайды. Бұл сөйлем ұйқасты тұрақты тіркес іспеттес, әр аңға айтқанда тек соңғы бөлімі өзгеріп отырады (түлкіге айтқанда тазы алады деп, тазыға айтқанда өзіне қатысты өзгеріс енгізеді). Мұндағы «тана соймас таң болмайды» тәрізді астарлы тіркес диалогқа көркемдік әр беріп тұр.

Ертегілердің кіріспесі мен қорытындысында да тұрақты формулалық тіркестер болғаны мәлім («Ерте, ерте, ертеде...», «Осылайша мұратына жетіпті, мен сонда болмаппын...» сияқты). Бастама мен аяқтау тұрақты тіркес болады, бұлар көбіне өлең немесе ұйқасқан проза түрінде келеді де, ертегінің жалпы баяндау стиліне поэтикалық реңк береді. Диалогтар да осы поэтикалық реңкті

жалғастырады: кейіпкерлердің аузынан шыққан бейнелі теңеулер, эпитеттер, аллитерациялы тіркестер ертегі тілінің көркемдігіне үлес қосады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде Ер Төстік пен Кенжекейдің жұмбақ диалогында «Өзін қайсы, көлеңке қайсы?» деген секілді астарлы сұрақ-жауап бар. Бұл жерде Кенжекей «күн мен айдың тоқылдақтай шырылдауық, бұлбұлдай сайрауық қызы» деп сипатталады – яғни өзін таныстыру үшін тұрақты эпитеттер қолданады. Мұндай образды сөздер диалогты әрлеп, ертегіні тыңдаушының құлағына жағымды, көңіліне қонымды етеді.

Фразеологизмдер – халық тілінің мәйегі ретінде ертегі диалогтарында молынан кездеседі. Мысалы, жоғарыда талданған «Жақсылық пен Жамандық» диалогында «мені адам қыл» деген тіркес қолданылған [Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б., 2024, 15]. Мұнда «адам қылу» деген тұрақты тіркес *жақсылыққа тәрбиелеу, адам қатарына қосу* деген ауыспалы мағынада тұр. Жамандық Жақсылықтан өзін солай тәрбиелеп, түзетуін сұрайды. Бірақ оқиға барысында оның «адам болмауы» – яғни түзелмеуі көрінеді. Бұл жерде қарама-қарсы мағынадағы екі фразеологизм (*адам қылу vs. адам болу*) пайдаланыла отырып, астарлы мораль берілген: біреуді адам қылу үшін де оның өзінің адам болуға ынта-жігері керек, мәжбүрлеу мен жалған мойындау нәтиже бермейді. Осылайша бір ертегі диалогының өзінде фразеологизм арқылы терең тәрбиелік ой айтылып тұр.

Фразеологизмдер кейіпкерлердің мінезін сипаттау үшін де қолданылады. Мысалы, ақымақты сипаттау үшін диалогта басқа кейіпкер оған: «Тілке тартқан талтақ-ай!» деп әзілдейді. Немесе сараң байға Алдар: «Шық бермес Шығайбай болдың зой» дейді. Бұл фразеологизмдер тыңдаушыға таныс, мағынасы бірден ұғынықты тұрақты сөз тіркестері болғандықтан, диалог арқылы бейнені бір-ақ ауыз сөзбен ашады. Сол секілді ертегілерде жақсы көрініс тапқан тұрақты теңеулер бар: мысалы, сұлу қызды «Ай десе аузы, күн десе көзі бар» деп суреттесе, жалмауыз кемпір өзін «тісім қақсап, түрім шақшап тұрғаны» деп, не Алдар көсе байды «көзіңнің қаншағы бар, танауыңның қағағы бар» деп әжуалайды (бұл сияқты теңеу-әзілдер түрлі ертегілерден алынған жалпылама мысалдар). Бұлардың барлығы **фольклорлық образды ойдың* диалогтардағы қолданысы болып табылады.

Сонымен қатар, ертегі диалогтарының стилін қалыптастыратын тағы бір әдіс – үдемелету немесе градация. Диалогта кейіпкер сезімін біртіндеп үдете жеткізу үшін немесе қарама-қарсы эмоцияны көрсету үшін сөздердің реңкін біртіндеп өзгерту тәсілі қолданылады. Мысалы, досын сағынған кейіпкердің сөзі алдымен сабырлы басталып, соңында өксікпен аяқталуы мүмкін. Ал ашулы

кейіпкер алғашында бәсең зілмен сөйлеп, диалог соңында айқайлап, бұйрықпен тынады. Мұндай диалог ішіндегі өзгерістер тыңдаушыны оқиғаға ынтықтыра түседі. Эмоция градациясын жеткізу үшін одағайлар, шылау сөздер, қыстырма өрнектер молынан жұмсалады: «*на, шіркін!*», «*аныр-ай*», «*әттеген-ай*», «*құрысын, әйтеуір*» деген секілді. Бұлар диалогқа табиғилық беріп, кейіпкердің көңіл күйін дәл көрсетеді.

Жалпы алғанда, халық ертегілеріндегі диалогтар – қазақтың бай тілдік қазынасының шағын көрінісі. Онда шешендік өнердің де, ауыз әдебиеті стилінің де элементтері тоғысқан: қарапайым сөйлеу тілі мен асқақ поэзия тілі қабат қолданылып, ерекше синтез түзілген. Диалогтардың стилистикалық әрлеуі ертегінің эстетикалық құндылығын арттырады. Тыңдаушы құлағына жағымды естілсін деп *аллитерация, ассонанс, ырғақ, ұйқас* құралған; мәні терең болсын деп *мақал-мәтел, астарлы сөздер* кірістірілген; түсінікті болсын деп *жай сөйлемдер, тұрақты тіркестер* қолданылған. Осындай көп қырлы стилистикалық тәсілдер арқылы ертегі диалогтары қарапайым әңгімеден көркем сөз өнерінің туындысына айналған.

Көркем әдебиетте кейіпкер характерін ашудың негізгі тәсілдерінің бірі – диалог екені әдебиет теориясында даусыз мойындалады. Халық ертегілерінде де бұл принцип берік сақталады: көп жағдайда автор (ертекші) кейіпкердің мінезін тікелей суреттеп, сипаттамайды, оны іс-әрекеті мен сөзі арқылы жанама түрде көрсетеді. Яғни, тыңдаушы кейіпкер туралы пікірді оның өз сөздерінен, басқаға қарым-қатынасынан шығарады. Мұны әдебиеттануда «айқындап айту емес, астарлап көрсету» (*show, not tell*) принципі деп те атайды. Мәселен, тұрмыс-салт ертегілерінің басты ерекшелігі – кейіпкердің жақсы не жаман екені бірден айтылмайды, оның ісі арқылы көрінеді. Шығарма соңына қарай ғана кімнің жақсы, кімнің оңбаған екенін анық түсінеміз. Ал ол түсінікті бізге жеткізген – кейіпкерлердің диалогтары мен әрекеттері.

Ертегіде мінез ашуда жиі қолданылатын әдістердің бірі – кейіпкерлерді сөйлестіру арқылы салыстыру. Бір оқиға үстінде екі түрлі кейіпкердің (мысалы, ақылды мен ақымақтың, ер жүрек пен қорқақтың, еңбекқор мен жалқаудың) реакциясын, сөз мәнерін қатар көрсетіп, автор олардың мінездегі айырмасын айқын ажыратып береді. Бұған қазақ ертегілерінде талай мысал бар. Айталық, «Үш ағайын» атты ертегіде әкесінің тапсырмасына қатысты үлкен екі ұл мен кенже ұлдың айтқан сөздері жер мен көктей: үлкендері сылтау айтып, ат-тондарын ала қашады, ал кенжесі «*мен барайын, әке*» деп бірден келіседі. Диалогтағы осы қысқа жауаптар арқылы кенже баланың елгезек, еңбекқор екені, ал ағаларының жалтарғыш, көнбес мінезі көзге ұрып тұр. Немесе «Алтын

эке» ертегісінде кедей баласының «Әкем – алтын, шешем – күміс» деп ағайын-туысын бағалауы мен бай баласының «әкең де – күміс, шешең де – күміс, ақша болмаса түк емес» деген сөзі екеуінің адамгершілік деңгейін көрсетеді: бірі жанашыр, бірі безбүйрек. Бұл сияқты салыстырулы диалогтар ертегіде жиі кездеседі және оқушыларға өте түсінікті тәсіл – әр кейіпкер өз сөзімен өзін танытады, кімнің жақсы, кімнің жаман екенін автордың айтқызуын күтпей-ақ, оқырманның өзі ұғады.

Диалог арқылы кейіпкердің ішкі психологиялық күйі де аңғарылады. Халық ертегілері, әрине, модернистік психологизмнен алыс, дегенмен қарапайым түрде кейіпкердің көңіл күйі диалогында байқалып қалады. Мысалы, қиналған, шаршаған кейіпкердің сөзі үзік-үзік, қысқа болады; қорыққан кейіпкер жалынышты, жалтақ үнмен сөйлейді; ал қуанышты кейіпкер көп сөйлемей, күлкісін, шаттық үнін білдіреді. Осыны кейде автор арнайы суреттемейді, диалогқа қосымша ремарка бермейді – тыңдаушы тек сөздердің мазмұны мен стилінен-ақ ұғады. Айталық, «Қаңбақ шал» ертегісінде Қаңбақ шал дәумен кездескенде: «*Ойбай, батыр-ай, мені жеме, мен саған тағы да бір қой тауып берейін!*» деп жалбарынады. Бұл диалогтан Қаңбақ шалдың қорқынышы сезіліп тұр, оны бізге сездіріп тұрған – «ойбай, батыр-ай» деген одағайлы еркелете жалынуы мен «мені жеме» деп ашық айтып, өмірін сұрауы. Ал сол ертегіде дәудің сөзі керісінше, мысқылға толы: «*Ә, тапсаң тап*» дейді сылбыр ғана. Бұл дәудің аса қорқытып тұрмағанын, тіпті немқұрайды кейіпте екенін байқатады. Яғни, қысқа диалогтың өзінде кейіпкерлердің жан күйі, ара қатынасы көрініп тұр. Әрине, ертегіде мұндай психологиялық моменттер көп емес, бірақ кейде кездеседі. Олар әсіресе тұрмыс-салт ертегілерінде жиі байқалады. Мысалы, «Үш қыз» ертегісінде әкесі қыздарын сынау үшін қойылған сұраққа кенже қызы «*Әке, сіз маған алтыннан да қымбатсыз*» деп жауап бергенде, әкесінің көңілі босап, «*айтқанын қарашы...*» деп күбірлейді. Мұнда жасырын түрде әкелік мейірімнің оянуы диалог арқылы берілген.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын түйін – диалог құрылымы мен стилистикасы қазақ ертегілерінің көркемдік деңгейін айқындаушы негізгі факторлардың бірі болып табылады. Диалогтың көмегімен халық қиял-ғажайып пен реалдық элементтерді шебер ұштастырып, кейіпкерлердің сан қилы бейнелерін жасаған, сол арқылы болашақ ұрпаққа эстетикалық ләззатпен бірге этикалық тәлім-тәрбие беріп отырған. Ертегі диалогтарын зерттеу бізге қазақтың сөйлеу мәдениеті, ұлттық психологиясы, дүниетанымы туралы да тың мәліметтер ұсынады. Мәселен, ертегі кейіпкерлерінің қай сөзге қалай жауап қатқанынан қазақы әдебінің, үлкен-кіші қарым-қатынасының көне үлгілерін

көреміз; немесе ертегі диалогтарындағы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер арқылы халықтың тіл байлығына, даналығына қанығамыз.

Бұл зерттеу жұмысы ертегілердегі диалогтың қызметі мен ерекшеліктерін жалпы түрде сипаттады. Алдағы уақытта фольклортану мен лингвостилистика тоғысында ертегі диалогтарын кешенді талдау ғылыми тұрғыда жалғасуы қажет. Мысалы, әр түрлі ертегі жанрларындағы (қиял-ғажайып, тұрмыс-салт, сатиралық ертегілердегі) диалогтық элементтерді салыстыру, немесе ертегі диалогтарын драмалық шығармалар диалогтарымен типологиялық салыстыру сияқты бағыттар қызықты болары сөзсіз. Сонымен бірге қазіргі заманғы авторлық ертегілердегі диалог пен халық ертегілеріндегі диалогтың стильдік айырмашылығын зерттеу де маңызды (қазіргі ертегі авторлары фольклор дәстүрін қалай пайдаланады, жаңашылдық қандай деген сияқты сұрақтар тұрғысында).

Қазақ ертегілеріндегі диалог – халқымыздың сөз өнеріндегі мәнерлі тәсілдердің бір шыңы. Ондағы әрбір диалог халықтың талғампаз сүзгісінен өтіп, шымырланған, көп мағыналы, әсерлі сөздерден құралған. Ертегі кейіпкерлері бізбен жүздесе қалғандай сөйлейді, олардың сөзі арқылы күллі бір дәуірдің, ортаның үні құлағымызға келгендей болады. Осындай телегей теңіз рухани мұраны зерттеп, жаңа буынға таныту – ғылым мен білімнің абыройлы міндеті болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 264 б.
2. Сұлтанғалиева Р. Көркем туындыдағы диалогтың қызметі және мағыналық топтары // *Ақиқат*. – 2012. – №2. –14–18 бб.
3. Adiyeva P., Turan F.A., Konys L., Sartbayeva D. The Role of Dialogue in the Interpretation of National Folklore // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – Vol. 143. – P. 79–82.
4. Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №1 (131). –7–19 бб.
5. Мәмет С. Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері). – Алматы: Балауса, 2018. – 262 б.